

mange problemer ved at stille skarpt på interaktionen mellem stat og krigsvæsen i stedet for at brede sig i en diffus total analyse af alle aspekter af statsdannelsesprocessen i tidlig nyere tids Europa.

Nogle læsere vil formodentlig reagere mod en historisk fremstilling, der konsekvent benytter sig af moderne samfundsvidenskabelige termer i sine analyser. Som f.eks. beskriver kongerne af Frankrig og Spanien som konkurrerende sælgere af beskyttelse til de lokale eliter i Italien. Denne anmelder er ikke betænkelig på dette punkt. Dels fordi mange af tankegangene, måske de fleste, faktisk ikke er så fremmede for 15-1600-tallet. Det er altså ikke så svært at bygge bro mellem de analytiske begreber og samtidens oplevede virkelighed, udtrykt i samtidens ord. Dels fordi det under alle omstændigheder må være legitimt at forsøge at konstruere en idealtipe af den fiskal-militære stat. Det mest problematiske punkt er snarere forholdet til de dele af den samtidige virkelighed, som er uden for denne analyses fokus, eller helt uden for dens rammer. Forholdet mellem fyrstemat og eliter, eller fyrstemat og befolkning, indeholder elementer som ikke uden videre kan sammenfattes under etiketten »beskyttelse«. Kollektive religiøse og politiske identiteter er evident vigtige i statsdannelsesprocessen, men lader sig heller ikke så let inkorporere i Gletes elegante model. Forskellene mellem staterne, som spiller så stor en rolle for mange andre forskere, falder mere eller mindre uden for forståelsesrammen. En analyse af statsdannelsesprocessen som den forløb i sin helhed må tage hensyn til disse og mange andre ting; og netop fordi Gletes model er så stram og klar, er den næppe let at udvide.

Det skal dog ikke skygges for, at Jan Glete her har udviklet analysen fra sin banebrydende *Navies and Nations* (1993) på glimrende vis, og har skrevet en bog som fortjener at læses af alle, der interesserer sig for de europæiske staters udvikling.

Gunner Lind

HANS KIRCHHOFF: Samarbejde og modstand – En politisk historie. Odense Universitetsforlag, 2001. 367 sider.

AAGE TROMMER: Disse fem år – Tværsnit og indsnit – Danmark 1945. Odense Universitetsforlag, 2001. 167 sider.

Besættelsesforskningens 2. generation gør i denne tid foreløbig status efter livslang forskningsindsats. De tilhørte den kreds af unge lovende forskere, som i 1960'erne blev tilknyttet Udgiverselskabet for Danmarks nyeste Historie (DNH), der blev etableret under besættelsesforskningens

gens pioner Jørgen Hæstrups ledelse. Videnskabeliggørelsen af besættelsestiden førte til, at 2. generation skabte nye indsigter og kvalificerede forskningsdiskussionen. Det førte på en række områder til sammenstød med den fasttømrede historiebevidstheds billede af besættelsestiden. Der var tale om et opgør med konsensustraditionens betoning af overensstemmelse mellem politikerne og modstandsbevægelsen. Samarbejdspolitikken blev i konsensustraditionen fremstillet som politikernes legitime bidrag til en forberedelse af den illegale modstand. Den væbnede modstand og den politiske modstand var to sider af samme sag, men blot med forskellige midler – der herskede ikke noget modsætningsforhold mellem de to linier. To af de markante profiler fra opgøret med konsensusforestillingen har nyligt udgivet hver deres foreløbige statusopgørelse. Det drejer sig om Aage Trommer, der med sin forskning i modstandskampen mere end nogen anden kom til at opleve konsekvenserne af at gøre op med myterne. Trommer fik lov til at mærke, at forskningsresultaterne kunne føre til, at visse modstandsveteraner lagde ham personligt for had. Den anden store fra 2. generation er Hans Kirchhoff med påvisningen af, at samarbejdspolitikken ikke kun var et defensivt produkt af tvang, men også det borgerlige Danmarks forsøg på at afværge modstanden og de politiske opkomlinger. I 1979 torpederede Kirchhoff med sin disputats den store myte om, at politikerne havde stræbt efter et brud med besættelsesmagten den 29. august 1943. Samarbejdspolitikken eller den politiske kollaboration var politikernes værktøj til at bevare magten for magtens skyld samtidig med, at den beskyttede det borgerlige Danmark mod ydre fløjenes uromagere, hvilket blandt andet fik tidligere udenrigsminister K.B. Andersen til at se rødt under disputatsforsvaret.

Kirchhoffs nye bog *Samarbejde og modstand* vidner om, at arbejdet med besættelsestiden ikke kun har været båret af et ønske om at forstå fortiden. »De fem forbandede år« er stadigvæk i lige så høj grad et lærestykke i både etisk og moralsk forstand. Man mærker fortsat, at Kirchhoff bruger besættelsen til at skaffe sig indsigt i, hvordan mekanismerne arbejder i et samfund, der bliver sat under pres. De sociologiske naturlove bliver meget tydeligere for forfatteren, når et samfund som det danske skal tage stilling til dilemmaet mellem samarbejde eller modstand. Besættelsestiden har været Kirchhoffs laboratorium, hvor han ser det danske samfunds indre konflikter meget tydeligt, og gang på gang har han måttet konstatere, at den danske befolkning ikke var så solidarisk, som vi gerne ser os selv. I 1987 udgav Hans Kirchhoff en essaysamling med titlen *Kamp eller tilpasning*, hvor forfatteren tog tråden op fra disputatsen *Augustoprøret 1943* og udbyggede betragtninger-

ne om konflikten mellem samarbejdet og modstanden. Kirchhoff havde distanceret sig fra det traditionelle konsensus syn på besættelsen, og tillod sig til manges irritation at betegne det påtvungne samarbejde med besættelsesmagten som kollaboration i ordets neutrale betydning. Kirchhoff valgte at bruge begrebet kollaboration for at perspektivere det danske samarbejde i forhold til de øvrige vesteuropæiske lande, hvor kollaborationen også havde været en uundgåelig følge af de militære nederlag til Tyskland, uanset om invasionskampene havde varet timer eller uger.

Den nye bog tager afsæt i essayene fra *Kamp eller tilpasning*, men der er tale om omarbejdede essays, som inkorporerer de seneste års landvindinger indenfor besættelsehistorien. Som titlen angiver, er hovedtemaet i de 26 kapitler konflikten mellem samarbejde og modstand. Bogen er yderligere forsynet med 10 nye essays. Derfor er *Samarbejde og modstand* et helt igennem nyt værk. Det er ikke tilfældigt, at den nye bogs titel ikke rummer bindeordet eller, der i stedet er erstattet med et og. Titlen afspejler, at reaktionen på besættelsen i dag ikke er en enten-eller situation. Kirchhoff erkender, at ungdommens kritiske syn på historien er afløst af en større forståelse for samarbejdspolitikere. Den kritiske holdning til systemet er opretholdt, men Kirchhoff er blevet rundere med årene, og har fået større forståelse for de vanskelige situationer, politikerne og embedsmændene stod i. I den foregående og den nye bog er Kirchhoffs hovedsynspunkt, at modstanden var rettet mod det officielle, eller om man vil: det borgerlige Danmark, som Kirchhoff kalder det. Samarbejdet havde sit solide fundament på Rigsdagen, i centraladministrationen, hos erhvervsorganisationerne og i fagbevægelsen. Samarbejdet havde, hvad Kirchhoff kalder for »kollaborationens janusansigt«, der både var vendt mod den indre og ydre fjende. Selvom det er umoderne, tør Kirchhoff godt vedkende sig, at han har sine helte. Det fremgår af bogen, at folk som Erik Scavenius, Frode Jakobsen, Thomas Døssing, Povl Bang-Jensen, Nils Svenningsen og Hal Koch alle er folk, som nyder Kirchhoffs beundring. Det var alle folk, som tog et klart standpunkt, uanset om de var placeret på modstandssiden eller samarbejdssiden. De var alle meget forskellige, men de havde alle *civilcourage*.

I den nye bog har Kirchhoff vægtet de økonomiske og socialhistoriske sider af besættelsen højere end i den tidligere udgave. I de seneste år er der kommet en række nye undersøgelser af den økonomiske side af kollaborationen, og de er nu blevet sat ind i en politisk sammenhæng. Der bliver ikke kun føjet nyt til om den økonomiske kollaboration, der bliver også kastet nyt lys over departementschefstyrets samar-

bejde. På baggrund af nye arkivstudier kommer Kirchhoff med en korrektion til Jørgen Hæstrups fremstilling af politiforhandlingerne i 1943-44. I *Til landets bedste* hævder Hæstrup i tråd med konsensustraditionen, at forhandlingerne fra dansk side var et vel tilrettelagt forsøg på at trække tiden. Kirchhoff viser, at der var en reel vilje tilstede hos flertallet af departementscheferne for at forhandle sig frem til en ordening, og årsagen til, at det hele Løb ud i sandet, var, at Gestapo ikke ville garantere for ordningens opretholdelse. Samarbejde og modstand rummer også en ny analyse af departementschefernes plan om at internere de danske jøder, den plan, Jørgen Hæstrup oprindeligt henledte opmærksomheden på i *Til landets bedste*. Kirchhoff har i de senere år arbejdet indgående med perceptionen og reaktionen på besættelsesmagtens aktion mod de danske jøder i oktober 1943 og de danske myndigheders interneringsplan. Det nye styre blev allerede sat under hårdt pres i september 1943, da rygterne om en tysk aktion mod de danske jøder begyndte at svirre. I denne desperate situation fremkom embedsmændene med en plan i de sidste septembere dage, som vidner om rådvildhed, fortvivlelse og politisk naivitet. Et flertal blandt departementscheferne støttede Nils Svenningsens og Eivind Larsens overvejelse om at lade jøderne internere i en dansk lejr for at hindre, at de blev deporteret til de tyske koncentrationslejre. Politikerne vendte tommelfingeren nedad til embedsmændenes plan og endeligt blev den kuldsejlet af den tyske Rigsbefuldmægtigede på aktionsnatten i oktober. Men planen kunne have udviklet sig til en katastrofe, dersom det var blevet en transitlejre på vejen til Polen eller Tyskland. På dette tidspunkt var der ingen, som kunne forestille sig, at det skulle lykkes næsten 7000 jøder at flygte til Sverige. Planen kunne have ændret besættelsens absolutte succeshistorie til et forfærdeligt kapitel af Danmarkshistorien.

Den større forståelse for det samarbejdende Danmark har resulteret i, at Kirchhoff i dag ser kritisk på danskernes syn på besættelsen. I frustration over, at debatten på mange måder de seneste år har været præget af en regression, som har fået synet i år 2002 til at rykke tilbage til anno 1945, hvor man opdelte verden i sort og hvid, vælger Kirchhoff at citere Gloucester fra Shakespeares Kong Lear, hvor han siger, »at modenhed er alt«. Efter afslutningen på den kolde krig er der ifølge Kirchhoff sket en ændring af tidsånden. I dag har vi ikke noget fjendebillede at forholde os til, og i denne situation er modstandsynspunktet blevet gratis. Opinionen er i dag overbevist om, at man burde have gjort modstand fra den 9. april og i tiden fremefter. Medierne bærer ifølge Kirchhoff en stor del af ansvaret for, at mange mangler viljen til at se gråtonerne. Men hovedårsagen til de virkelighedsfjerne og ahistoriske

synspunkter skal findes i det, Kirchhoff kalder for den ny moralisme. Den generelle dagsorden er i dag ikke længere præget af behovet for fælles fodslag som under den kolde krig, og i stedet sætter menneskerettighederne og det europæiske fællesskab dagsordenen. Der undskyldes i øst og vest for passivitet og for samarbejde med nazister og fascister, og senest har paven sågar undskyldt for den katolske kirkes tilskuerrolle i Holocaust. Den ny moralisme har ifølge Kirchhoff de seneste år sat sit præg på diskussionen om industriens og landbrugets rolle, historien om tyskerpigerne, de tyske flygtninges behandling i Danmark i 1945 og modstandsbevægelsens likvideringer og fejllikvideringer.

Kirchhoff har ret i, at der foregår en omfattende revurdering af Europas historie. Dele af historien, som mange mente for længst var blevet skrevet og fortalt, bliver i disse år hevet frem igen, og der bliver sat spørgsmålstejn ved tidligere antagelser om kollaboration, modstand, pligt og ansvar. Det er der egentlig ikke noget nyt i, og det har alle dage været en del af historiefaget at anlægge andre vinkler og fortolkninger samt stille nye spørgsmål til både nyt og gammelt materiale. Under den kolde krig var det ofte småt med nuancerne i historien, og der var en klar forestilling om det gode eller det onde. Derfor kommer de yngre generationers nye spørgsmål som et naturligt opgør med efterkrigstidens ideologiske dagsorden. Besættelseshistorien skal ikke længere blot være et vedhæng til det politiske slagord om »Aldrig mere en 9. april«. Efter afslutningen på den kolde krig er de klare forestillinger, som man kunne vælge alt efter politisk ståsted, forsvundet. De klare forestillinger er blevet afløst af en tvivl, der har skabt et behov for nye svar, som ikke tager afsæt i ideologierne. Både i offentligheden og blandt historikerne er man ikke længere helt sikre på, at samarbejdet kun udgjorde et bolværk, og man får i stigende grad øje på de mere pragmatiske sider af kollaborationen. Under den kolde krig var både venstre- og højrefløj enig om, at modstandsfolkene altid var de gode helte, og derfor er det vel naturligt, at man i dag kan stille spørgsmål til eksempelvis stikkerlikvideringerne og behandlingen af tyskerpigerne.

Med 40 års forskning i bagagen afdækker Kirchhoff politikernes motiver til at kollaborere med besættelsesmagten og modstandsbevægelsens valg af kamp. *Samarbejde og modstand* er skrevet med en pen, der er blændende præcis og rasende veloplagt, og bogens sidste kapitler om de uindfriede forventninger til efterkrigstiden er uomgængelige for alle, der vil forstå, hvorfor besættelsestiden i dag er mere aktuel end nogensinde. Gennem hele bogen understreges det, at vi i dag bør være bevidste om, at det kunne sagtens være gået værre, end det gjorde. Derfor efterlyser Kirchhoff større modenhed fra danskernes side i forhold

til historien. Danskerne skal lære at forholde sig uden romantisering og heroisering, men også uden forargelse og dom til det stykke Danmarkshistorie, som stadigvæk udgør den største politiske og eksistentielle udfordring siden 1864. Det er Kirchhoffs håb, at der igen kan hentes identitet fra den store kraftgivende fortælling om modstandskampen, som vi næsten har glemt i fokuseringen på alt det negative. Med *Samarbejde og modstand* har Hans Kirchhoff skrevet et enestående synteseværk, der giver læseren en indsigt i de fem forbandede års politiske historie, som kun landets førende kapacitet kan gøre det. I de næste 25 år vil bogen være hovedværket for dem, som ønsker klar besked om besættelsestidens store dilemma mellem samarbejde eller modstand.

Aage Trommer har med udgivelsen af *Disse fem år – Tværsnit og indsnit. Danmark 1940-45* sørget for, at en række tankevækkende bidrag, som blev bragt i bogen *Myte og Sandhed i besættelseshistorien* fra 1974, igen er kommet til deres ret. Artiklerne fra det gamle værk er genoptrykt i næsten uændret form, og den nye bog er suppleret med to nye kapitler. Gensynets glæde kan ofte være stor, og det er den særlig, når man er i selskab med Trommers klassiske artikler. Behandlingen af spørgsmålet, om der virkelig var et kapløb mellem den Røde Hær og Montgomery for at nå først til Danmark, bidrager til at slå fast, at Trommer i dansk sammenhæng er en sjælden god historiker, som forstår at kombinere politisk og militær historie. Denne kombinationsevne blev demonstreret til fulde af Trommer i undersøgelsen af jernbanesabotagens betydning, hvis hovedkonklusioner også er at finde i en af bogens artikler. Det kan måske godt ærgre lidt, at netop denne artikel blot er et genoptryk fra 1974, når der siden da er kommet et ikke uvæsentligt supplement til Trommers resultater. Trommer kunne i 1971 dokumentere, at jernbanesabotagen stort set ikke havde nogen militærtaktisk betydning, men siden har undersøgelsen af *De Vestallieredes luftangreb over Danmark* af Henrik Skov Kristensen m.fl. dokumenteret, at briterne internt anså jernbanesabotagen for at have taktisk betydning, selvom denne vurdering bundede i en fejlvurdering. Det er derfor tænkeligt, at briterne afholdt sig fra at bombe jernbanemål i Jylland, fordi de troede på sabotagens effekt. De tyske transporter via Danmark var højt prioriterede mål, og der blev indsat betydelige flystyrker i angrebene på de søværts transporter, og derfor er det tænkeligt, at den britiske fejlvurdering forhindrede luftangreb på jernbanemål i Jylland. I givet fald fik jernbanesabotagen militærtaktisk betydning, selvom briternes dispositioner skete på baggrund af en fejlanalyse. Senest har Knud J.V. Jespersen med undersøgelsen af SOE's arbejde i Danmark underbygget antagelsen om, at briterne vurderede jernbanesabotagen som en militær faktor.

I artiklen om rekrutteringen til det illegale arbejde opsummerer Trommer resultaterne fra undersøgelsen *Modstandsarbejde i nærbillede* fra 1973. Her viste Trommer, at modstanden ikke var groet langsomt frem fra personlige valg på tværs af partiskellene. Mange modstandsfolk mente, at Trommer forgreb sig på det nationale sølvtøj, da han påviste, at kampen havde sit udspring blandt det politiske *outcast* på de politiske yderfløje. Dette billede står stadig ved magt, men det kan suppleres med Peter Birkelunds resultater fra ph.d.-afhandlingen *De loyale oprørere*, der behandler de national-konservative modstandspionerer, som var loyale og systembevarende oprørere. Her var modstanden et etisk valg, og ikke et politisk diktat. Alt for megen besættelseshistorie er skrevet i et snævert nationalt perspektiv, men Trommer har med sin komparative artikel om Norge, Danmark og Holland under okkupationen vist vejen for, hvor den fremtidige forskning bør gå, hvis der skal hentes ny indsigt fra besættelseshistorien. Analysen af de tre landes reaktion på besættelsen viser, at de på trods af regionale og politiske forskelle alle tre besad det samme kollaborationsberedskab i sommeren 1940, og udviklingen i modstandskampen syntes at være et produkt af tyskernes regionale politik samt landenes politiske, sociale og religiøse egenart.

Både Kirchhoff og Trommer mener, at den mytologiske grundfortælling om det danske folks kamp, som de har brugt en del af deres forskningsindsats på at fortrænge, er blevet afløst af en modmyte. I midten af halvfemserne i forbindelse med 50-års jubilæet for befrielsen var der tegn på, at den gamle grundfortælling for alvor var på retræte, men omkring årtusindskiftet er der sket en regression. Trommer nævner udtalelser fra journalisten Karsten Lund og minister Bertel Haarder som eksempler på, at debatten om Frikorps Danmark har fået offentligheden til at tro, at regeringen ligefrem opfordrede danskere til at gå i tysk krigstjeneste. Det får Trommer til at tage sig til hovedet, og han spørger, »om jeg og andre historikere, der i rundt regnet fem årtier har beskæftiget sig med disse fem år, virkelig ikke har udrettet andet end at befordre myter, som først nu af en ny generation bliver brudt ned?« Samstemmende mener Kirchhoff, at en ny generations fremstilling af tilpasningen og samarbejdet stempler befolkningen som tyskervenlig og opportunistisk. Det er ahistorisk og skadeligt for historiebevidstheden, når nutidens overflodsdanskere fordømmer besættelsesgenerationen, blot fordi »man ønskede brød på bordet, maksimaltøj på kroppen og våde tørv i kakkellovnen«. Begge forfattere mener, at vi er havnet her, fordi der i alt for høj grad er blevet fokuseret på bl.a. hetzen mod tyskerpigerne, anlægsarbejderne ved Atlantvolden, behandlingen af de tyske flygtninge, værnemagerne osv. Det er hævet over enhver diskussion, at

de sidste ti år har fokuseret meget på besættelsestidens randgrupper som frikorpsfolk og tyskerpiger, men spørgsmålet er, om det ikke blot er et naturligt led i processen. Historien om randgrupperne er ved at blive skrevet i disse år, og det er ikke nødvendigvis udtryk for, at den øvrige besættelseshistorie negligeres og trænges tilbage af alt det negative. Efterhånden vil randgruppernes historie finde deres retmæssige plads i den store besættelsessyntese ved siden af de hjørneste, Trommer og Kirchhoff har bidraget til at lægge.

Steen Andersen

BO LIDEGAARD: Jens Otto Krag 1914-1978, I-II (Gyldendal 2002), 651 + 839 sider. Ill.

Bo Lidegaard er ansat i Udenrigsministeriet, men i disse år »frikøbt« til sammen med andre at skrive dansk udenrigspolitikshistorie. Han blev i 1996 dr.phil. ved København Universitet på en disputats om Danmarks ambassadør i USA i krigsårene, Henrik Kauffmann. Med fuld fortjeneste, thi der var tale om en både lodig, pålidelig og læseværdig historisk afhandling, som man efter min mening kun med rette kunne bebrejde umådeholdent brug af detaljer og sidetal.

Hans nye to-bindes biografi har med Jens Otto Krag som emne antaget en mange gange større forskningsopgave, fordi Krags førende stilling gav ham indflydelse og ansvar på mange centrale forhold og valg under epokegørende skift i vort samfunds udvikling. Lidegaard har som hovedgrundlag haft Krags arkiv, herunder ikke mindst mandens tæt skrevne dagbog fra 1932 til 1978, som en historiker her har kunnet bruge for første gang, foruden diverse personlig og politisk korrespondance. Sammesteds findes den flittige Krags talrige løbende økonomisk/politiske indlæg i dagspressen, fagforeningsorganer og politiske tidskrifter, foruden en halv snes større bidrag til samfundsdebatten og den politiske samtidshistorie (såsom nekrologer af fire forgængere som partiformand). Lidegaard har suppleret dette med uddybninger og korrektioner hentet i udenrigsministeriets arkiv og modsvarende materiale i vore stormagter (USA, UK, Frankrig og Forbundsrepublikken, men ikke de nordiske lande, hvad dette så måtte betyde). Endelig også materiale i ABAs arkiver efter Socialdemokratiet, folketingsgruppen og de fire andre partiformænds arkiver. Derimod har han ikke inddraget de andre partiers arkiver og heller ikke fagbevægelsens.

På dette grundlag, koblet til en del eksisterende historisk litteratur, har Lidegaard skrevet endnu en stor bog – dobbelt så stor som Kauff-